

JACQUELIEN SOETENHORST

## *Toekomstige ontwikkelingen in de volwasseneneducatie*

Enkele gedachten bij het jubileum van een Volkshogeschool

---

### *Volwasseneneducatie: What's in a name?*

De verleiding is groot om te beginnen met de opsomming van de op ons afkomende problemen: voorop staat dan de werkloosheid, de vergrijzing, het verval van normen. Het blijkt een deprimerende bezigheid. Bovendien: staf en bestuur van een volkshogeschool komen daar nauwelijks aan toe. Zij zien zich in de dagelijkse praktijk voor een ander soort problemen gesteld, zoals wijzigingen in de subsidiëring, herstructurering van het vormingswerk in internaatsverband, het ontwikkelen van beroepskwalificerende cursussen; dit alles onder de druk van bezuinigingen. Voor de werkers in de volwasseneneducatie staat de vraag voorop hoe met steeds minder middelen aan steeds meer taken te kunnen voldoen. De volwasseneneducatie is volwassen geworden. Onderdeel van het systeem, compleet met inbegrip van het daarbij behorend jargon. Insiders zijn daar allang aan gewend. Voor buitenstaanders blijft volwasseneneducatie een akelige term. Het is een woord dat typisch hoort bij de bureaucratische structuren waar dit soort – op zich spannende – activiteiten zijn ondergebracht. Zo'n term is niet zonder betekenis. Woordgebruik kan afschrikwekkend werken. Vroeger gebeurde dat met de terminologie rond seksuele beleving. Daarin kwam een antiseksuele houding tot uiting. Nu doen we het met allerlei praktijken, die op zich

boeiend, belangwekkend en stimulerend zijn, maar die in de mangel van de bureaucratie van etiket veranderen. Dit is geen toeval, maar vertelt iets over de veranderingsprocessen, waar wij zelf deel van uitmaken. Taal is daarbij een belangrijk gegeven. Taal, woorden, beelden, geven uitdrukking aan een bepaalde werkelijkheid en hoewel de erkenning van het individu en daarmee de erkenning van de individuele beleving, deel uitmaakt van ons cultuurgoed, is er ook een gezamenlijk gedeelde werkelijkheid. In die gezamenlijk gedeelde – of sociale – werkelijkheid spelen bureaucratische begrippen een belangrijke rol. Deze begrippen hebben een quasi-neutrale klank; zij zijn niet normatief, maar hebben wel een gevoelswaarde. Zo praten wij niet meer over een krankzinnigengesticht, maar over een psychiatrisch ziekenhuis, of PAAZ (psychiatrische afdeling van een algemeen ziekenhuis). We hebben het niet over 'het rijks-tucht en opvoedingswezen', maar over de kinderbescherming, of de KB.

De praktijken zijn nauwelijks veranderd, maar de terminologie is verhullend van aard. Waarom praten wij bijvoorbeeld over de volwasseneneducatie (VE) en niet over een levensschool voor grote mensen? Om de doodeenvoudige reden dat daardoor een spanningsveld wordt opgeroepen. De spanning tussen 'cursusfabriek' en 'creatieve werkplaats'. En spanning betekent emotie en daar houden bureaucratieën niet van. Vandaar

de vlucht in de neutrale aanduiding van *VE*. Zij kan nog elke lading dekken. Zowel beroepsopleiding als werkplaats voor politieke bewustwording of misschien wel praatcafé.

In de Volkskrant stond een bespreking van het tijdschrift *Vorming* (juli 1985). Een themanummer geheel gewijd aan de *VE*. De redactrice Jet Bruinsma verzucht: 'Vorming heeft voor zijn doelgroep – begeleiders en volwassenen in onderwijs en vorming – ongetwijfeld een prima themanummer gemaakt. Maar zou die doelgroep echt alleen maar geïnteresseerd zijn in structuren, dor jargon en notataal en niet in ervaringen van de gedupeerde mensen voor wie zij werken?' (Volkskrant laatste week juli, rubriek tijdschriften.)

Deze zijdelingse opmerking raakt de kern van de zaak: de organisaties, die zijn ingesteld om de nieuwsgierigheid van mensen (voor zover niet misvormd en gedood door het reguliere onderwijs) te stimuleren, worden volledig in beslaggenomen door structurele problemen. Vallen wij onder *SocaWe* of *o en w*? Wat wil de provincie van ons? Misschien is aanpappen met die en die wethouder wel zo gunstig voor onze overlevingskansen! Het achterliggende ideële en – als het goed is – inspirerende doel van de hele onderneming, die volwasseneneducatie heet, dreigt daarvoor verloren te gaan. Het is deze achterliggende gedachte die juist van essentiële betekenis is als het gaat om ontwikkelen van een toekomstperspectief.

*Een 'denkkader voor de toekomst'*

Mijn eigen denkraam is veel te beperkt om zo een ambitieuze onderneming te beginnen, laat staan te volbrengen. Het zelfde geldt overigens voor de instanties die vragen om zo'n denkkader. Daar

ontbreekt het creatief vermogen dat dynamiek brengt in een maatschappij, die steeds sterker dreigt te verstarren. Zorgen de instituten en bureaucratieën voor de herkenning (duurzaamheid), de mensen – en vooral wat onconventionele mensen – brengen de verrassing. Wertheim gebruikt hiervoor het beeld van schering en inslag. (*Evolutie en revolutie*, 1970.) Beide zijn onontbeerlijk om het tapijt van de geschiedenis te weven. Op dit moment dreigt de ene stroom – de schering – de ander – de inslag – te verdringen. Het eerste grote toekomstonderzoek van de wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid (*WRR*) 'De komende vijfentwintig jaar' (1977) had het over een 'verrassingsloze toekomst'. Verrassing betekent immers onvoorspelbaarheid en verhoudt zich tot toekomstonderzoek als water tot vuur. Wat in dit rapport van de *WRR* heel voorzichtig gebeurde was aan de hand van data over de voorafgaande decennia uitspraken doen over de komende decennia. Dat nog geen jaar later de oliecrisis een geheel nieuwe situatie zou creëren, waardoor begin tachtiger jaren de werkloosheid als 'het probleem' zou opdoemen, dat had geen van de voorspellers voorzien. Is het dus zinloos om na te denken over de toekomst? Of met andere woorden, is het niet verstandiger om, net zoals de Grieken, met de rug naar de toekomst te lopen het gezicht gericht op het verleden?

Misschien is het zinloos, maar er is een sterke drang om toch over de toekomst na te denken. Deels is dit een gevolg van de opkomst van de planningsgedachte. Als de maatschappij maakbaar is, dienen wij ons ook af te vragen in welke richting sturing nodig is. Deels is het een menselijke behoefte, het zoeken naar nieuwe vormen een typisch creatieve vraag. Een vraag die thuis hoort in de levensschool voor volwassenen. Bij dit zoekproces kan de wetenschap behulpzaam zijn. Drie typen toekomstonderzoek zijn in zwang ge-

raakt. Het eerste type noem ik de historische benadering. Het tweede de trend- en scenariostudies en het derde de visionaire of paradigmatische benadering. Over elk een kort woord.

### *De historische benadering*

De socioloog Goudsblom houdt zich met historische ontwikkelingen bezig. Hij noemt het een onjuist woordgebruik om te spreken over het verleden, heden en toekomst. Beter is te spreken over 'eerder en later'. Het lijkt een triviaal verschil, maar bij nader inzien is het dat niet. Het woord 'heden' roept een statisch beeld op. De tijd staat even stil, de chaotische stroom van gebeurtenissen verstoelt tot 'het heden'. Het zelfde geldt voor 'het verleden'. Wat eens was verdwijnt in de ondoorgrondelijke duisternis van het verleden. Door te spreken over 'eerder en later' worden wij zelf in de draad van de geschiedenis opgenomen. Ook wij zijn vergankelijk, maken deel uit van veranderingsprocessen. De problemen van dit moment komen zo in een tijdsperspectief te staan en dat werkt relativerend. Zij verliezen hun absoluut en daardoor onoplosbaar karakter. Teruggaan in de geschiedenis om er achter te komen hoe de mensen toen met elkaar omgingen kan verhelderend werken. Een frisse kijk op de problemen van nu geven. Zo is er op dit moment veel belangstelling voor de middeleeuwen. Hoe waren toen de economische en politieke condities voor verschillende lagen van de bevolking? Wat was de rol van de religie en welke invloed oefende de wetenschap uit op de toekomstverwachtingen van die mensen?

Nu is een van de bezwaren – of misschien is dit juist aantrekkelijk, van deze benadering – dat er geen sluitende verslaglegging van eerdere periodes bestaat. Er zijn natuurlijk wel feiten, maar die gaan pas leven door de ordening, de betekenis die er aan gegeven wordt. Als zo'n duiding van

de geschiedenis van de mensheid populair wordt, door velen wordt gedeeld, dan hoeft dat niet te betekenen dat deze interpretatie ook de enig juiste is. Wel zegt het iets over de 'tijdgeest'. Toen in de loop van de vorige eeuw de natuurwetenschappen grote vorderingen maakten, die ook direct van nut waren voor de problemen van toen – zoals de bestrijding van epidemieën – groeide het optimisme over het menselijk vermogen. Men zag het verloop van de (Europese)geschiedenis als een lineair proces dat ging in de richting van een steeds hoger beschavingsniveau. Het vertrouwen in de wetenschap versterkte het vertrouwen in de maakbaarheid van de samenleving, de triomf van verstand en rede. Aan het eind van de twintigste eeuw ziet men dit als een te simplistisch vooruitgangsgeloof. Het onvermogen om adequate antwoorden te vinden op problemen als staatsgeweld en honger heeft ontvucherend gewerkt. Het besef groeit dat mensen dan misschien niet de speelbal zijn van Gods wil, maar wel van processen, die zij nauwelijks kunnen beïnvloeden. Voortbouwend op de inzichten van Marx wordt een historische visie ontwikkeld, die de nadruk legt op het onbuigzaam karakter van structuren en daaraan verbonden machtsverhoudingen. De eigentijdse filosoof Michael Foucault – die erg in de mode is bij geëngageerde studenten – heeft een nog meer defaitistische visie ontwikkeld. Tenslotte geloofde Marx nog in de revolutie!

In zijn reconstructie van het verleden verschijnt de mens als speelbal van ongrijpbare machten, of het nu de staat, de feodale heerser of het recht is. Dat Foucaults geschiedsduiding het zo goed doet in deze tijd, heeft veel te maken met de crisissituatie van dit moment, waarin de toekomst somber lijkt en de problemen onoplosbaar.

Het kan nuttig zijn om ons dit te realiseren, bij het hanteren van een historische visie op de ontwikkeling van de mensheid, zodat wij niet in de ban raken van één dominerende interpretatie van

het verloop van de geschiedenis. Ook wij maken deel uit van de tijdgeest en zijn daardoor beïnvloed.

Hoe 'de werkelijkheid' in elkaar steekt is maar voor een deel een rationeel of feitelijk proces. Voor een groot deel is het een kwestie van 'stemming' of 'cultureel klimaat', uitgedrukt in woorden, beelden metaforen, die in de mode raken.

Dit doorzien met behulp van verschillende historische visies is een manier om zinnig over mogelijke toekomstige ontwikkelingen te filosoferen met het doel lijnen uit te zetten voor straks.

### *Trend- en scenariostudies*

Het tweede type toekomstonderzoek is technisch van aard en leunt sterk op de computer. Ons vermogen om data te verzamelen over grote groepen van de bevolking, deze met elkaar in verband te brengen en op grond daarvan uitspraken te doen over de toekomst, is vooral de laatste decennia, enorm toegenomen. (F. van Vught, *Beleid en maatschappij*, jan./febr. 1985.) Regelmatig verschijnen rapporten waarin cijferreeksen zijn afgedrukt, die een langere termijnontwikkeling laten zien. Door gegevens over 10 of 20 jaar te verzamelen ontstaat een trend. Deze kan een stijging of daling laten zien, dan wel een golfbeweging vertonen. Een sprekend voorbeeld is de ontwikkeling in de geboortecijfers. De trend loopt in de verschillende Europese landen vrijwel parallel, al verschilt het niveau. Na een sterke daling van het aantal geboortes in de jaren zestig en zeventig, treedt in de jaren tachtig een stabilisatie in. Aan de hand van dit soort gegevens is het mogelijk uitspraken over mogelijke ontwikkelingen te doen. Sommige uitspraken zijn harder dan anderen. Zo valt aan de hand van geboortecijfers te voorspellen dat het aandeel van de ouderen (65<sup>+</sup>) op het totaal van de bevolking zal toenemen. De uitspraak dat in het jaar 2000 dit aan-

deel 15% zal zijn (nu is het 8%) houdt weer meer onzekerheden in. Het hangt namelijk af van het geboortecijfer. Ook dit vertoont een dalende lijn, maar wie zegt dat dit zo blijft?

Zo'n gegeven vertelt iets over de toekomst, maar omdat het geïsoleerd staat zijn wij ook geneigd het geïsoleerd te beantwoorden in de zin van dan moeten er dus meer bejaardenverzorgsters komen en minder onderwijzers. Wie zegt dat 'de bejaarde' van nu, de bejaarde van straks is en wie is eigenlijk die bejaarde van nu?

Een meer verfijnde vorm van de trend-extrapolatie is het werken met meerdere prognoses. Men maakt dan een hoge variant en een lage variant. Nog verder gaat de scenariomethode. Deze geeft mogelijkheden om ontwikkelingen op verschillende terreinen in hun onderlinge samenhang te bekijken. Een scenario is een ontwerp, dat bestaat uit verschillende bouwstenen. Naast demografische ontwikkelingen kan bijvoorbeeld de economische ontwikkeling een plaats krijgen. In het model kan men dan weer varianten opnemen, bijvoorbeeld een 2% groei en een 0-groei. Ook de omvang van de werkloosheid kan men variëren. Dit leidt tot uitspraken in de trant van als X de omvang blijft dan valt Y te verwachten. In zo'n scenario kunnen ook verschillende leefstijlen worden ondergebracht. Bijvoorbeeld een percentage van de bevolking dat te maken heeft met veel vrije tijd en weinig geld, naast een percentage met veel geld en weinig vrije tijd. Door deze gegevens in te vullen ontstaan verschillende plaatjes. Zo'n plaatje maakt bijvoorbeeld duidelijk dat als 'we niets doen' de kloof tussen actieven en niet actieven toeneemt. Zo'n plaatje kan een waarschuwing inhouden. Het rapport van de club van Rome 'grenzen aan de groei' is gebaseerd op de scenariomethode. Het houdt zo een waarschuwing in. Het maakt duidelijk dat wanneer wij doorgaan met het uitputten van bodem, lucht en water de komende generaties zich voor

onoplosbare problemen geplaatst zien. Een scenario hoeft dus niet uit te komen. Liever niet! Het is een steuntje voor de fantasie, het verbeeldingsvermogen, dat bij ons zo pieterig ontwikkeld is. Misschien wel omdat verbeelding te weinig ruimte krijgt in een overgeordende maatschappij.

### *De paradigmatische benadering*

De derde manier, om aan toekomst denken te doen, maakt ook gebruik van wetenschappelijke inzichten, maar gaat hier veel speelser mee om. Het is de zogenaamde Paradigmatische benadering. Zij geeft ruimte aan de fantasie, maar houdt vast aan de stand van de wetenschap. Zij wil beide hersenhelften benutten, de creatieve en de nuchtere, verstandige. Nieuwe inzichten uit het hersenonderzoek, de DNA, de systeemtheorie worden met elkaar in verband gebracht om zo een nieuwe kijk op de menselijke ontwikkeling te verwoorden. Een paradigma is niet veel meer dan een hulpwoord voor een toekomstvisie, die het bekende, vertrouwde verbindt met het nieuwe, dat vaak beangstigend is. De automatisering bijvoorbeeld of de vergrijzing, of de werkloosheid!

Dit type benadering staat het verst af van de dominerende opvattingen. Daardoor is het mogelijk om nieuwe ontwikkelingen op technisch of medisch gebied op een andere dan de gebruikelijke manier te waarderen. Het is een gedurfde interpretatie van 'de werkelijkheid'. Voorbeelden hiervan zijn Fritjof Capra 'The turning point' (1982) en Margaret Ferguson 'The aquarian conspiracy'. Ferguson zegt het zo: 'We are living in the change of change. The time in which we can intentionally align ourselves with nature for rapid remaking of ourselves and our collapsing institutions' (1981, p. 30). Een paradigmaverandering betekent niet een revolutie, een situatie van alles of niets. Het is een geleidelijk proces, waarin zowel verrassing als herkenbaarheid be-

sloten liggen. Herkenbaarheid in de zin van centrale menselijke waarden, neergelegd in de rechten van de mens, geconserveerd in allerlei instituties die weer dienstbaar moeten worden aan die menselijke waarden. Verrassing door ruimte te houden voor kritiek en discussie, het onverwachte toe te staan, sterker nog, toe te juichen. Niet alleen te jammeren over onbeheersbaarheid en bezuinigingen, maar deze situatie te zien als een mogelijkheid om het tegenspel van de mensen – de inslag – tegenover de instituties – de schering – te versterken.

### *Terug naar de volwasseneneducatie*

Van de paradigmatische toekomstvisie terug naar de volwasseneneducatie is een grote val en brengt ons weer met beide benen op de grond. De volwasseneneducatie staat onder druk. De instellingen moeten prestaties leveren; anders valt de geldstroom droog, zoals dat in ambtelijk jargon heet. De cursussen moeten concurrerend zijn en rendement bieden. De eigen ruimte voor experiment en vernieuwing dreigt te verdwijnen. Voor dat soort luxe is geen plaats. En toch, het zijn niet geringe problemen die nu en in de naaste toekomst spelen. Ieder kan er zo vijf opsommen. De bureaucratieën, waar de verzorgingsstaat op drijft, zijn niet in staat om deze problemen op te lossen. In zekere zin werkt de institutionalisering belemmerend op de creativiteit. De wetenschap kan gegevens aandragen, methoden ontwikkelen, die kunnen helpen bij het maken van toekomst ontwerpen, maar de mensen zelf moeten hiermee aan het werk. Daarvoor is experimenteeruimte nodig. Een soort vrijplaatsen of vluchtheuvels waar ruimte is voor experiment, confrontatie van inzichten en vooral ook ruimte voor mislukking. Het lijkt mij bij uitstek een taak voor een volkshogeschool, wil deze nog iets met 'het volk' te maken hebben. De schering van de praktijkge-

richte cursussen, waar 'de maatschappij' om vraagt, kan niet zonder de inslag gericht op bezinning op nieuwe ontwikkelingen en hoe daar op een zinnige manier mee om te gaan. Daar moet ruimte voor komen zodat wij kunnen leren hoe dat moet, hoe de 'op ons afkomende problemen' hanteerbaar te maken.

Betekent dit nu dat de mensen het zelf moeten klaren? Zelfzorg en eigen verantwoordelijkheid zijn aan de orde van de dag. Zo'n zware wissel kan de privésfeer niet dragen. De conclusie luidt dat elk van de genoemde elementen te zwak is voor deze taak, de overheid zit vast aan de eigen structurele bepaaldheid, de wetenschap staat te veraf van de dagelijkse werkelijkheid en de men-

sen kunnen het alleen ook niet klaren. Elk op zich is te zwak, maar tezamen vormen zij een stevige gelijkzijdige driehoek. De ene zijkant wordt gevormd door de overheidsbureaucratieën, de bolwerken van kennis en continuïteit; de andere schuine zijde bestaat uit de bijdrage vanuit de wetenschap, zij verschaft inzicht in de dreigende gevaren, maar stimuleert ook het denken door het aanreiken van 'ontwerpen' of scenario's. Tenslotte de basis, die wordt gevormd door gewoontemensen, die een plek nodig hebben om ontwerpen te maken voor zinvol handelen nu, met vertrouwen in de toekomst.

*december 1985*